

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΥΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ — ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1940

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
46 — ΟΔΟΣ ΣΤΑΔΙΟΥ — 46
ΑΘΗΝΑΙ

Ε.Υ.Δ. της Κ.Ε.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2008

Γ' — Ο ΚΡΙΤΙΚΟΣ

Πρὶν καταπιασθῶ με τὸ ἄρθρο αὐτὸ ξαναδιάβασα τὴ μελέτη πού εἶχα γράψει ἄλλοτε γιὰ ὁλόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Χατζόπουλου. Σὲ πολλὰ σημεία με ἀγανάχτησε τὸ ὄφος μου· τὴν ἐποχὴ κείνη δὲν εἶμουν ἀκόμα κυρία τοῦ ἐκφραστικοῦ μου ὄργάνου καὶ ἡ ἀδυναμία αὐτὴ — ἡ πολὺ σημαντικὴ γιατί τὸ κριτικὸ δοκίμιό πρέπει σὰν κάθε λογοτεχνικὸ ἔργο νὰ εἶναι καὶ μορφικὰ ἄρτιο, νὰ μεταδίδει αἰσθητικὰ τὰ νοήματά του — εἶναι συχνὰ αἰσθητότατη. Ὅταν ὅμως ὑπερνίκησα τὴν ἀγανάχτησή με τὸν ἑαυτὸ μου, καὶ τὴ λύπη μου γιατί μόνη μου ἀδίκησα τὸ ἔργο μου, ἀναγνώρισα ὅτι οὐσιαστικὰ δὲν ἔχω περίπου τίποτε νὰ προσθέσω ἢ νὰ μεταβάλω στὶς γνώμες πού διατύπωσα ἄλλοτε γιὰ τὸν Χατζόπουλο.

Δὲν καυχίεμαι γι' αὐτὸ· δὲν τὸ ἀποδίνω σὲ ἐξαιρετικὴ δική μου κριτικὴ ὀξυδερκεία. Ἀπλὰ νομίζω ὅτι ὁ Χατζόπουλος ἂν καὶ κυριάρχησε μέσα του ἡ ἀνησυχία, ἂν καὶ συχνὰ πάλαιψαν μέσα του δυὸ Ἔγώ, χωρὶς ποτὲ κανένα νὰ νικήσει καὶ νὰ ἐξουδετερώσει τὸ ἄλλο, δὲν προσφέρει ἀφορμὴ γιὰ πολλὰς συζητήσεις. Ὅταν μιὰ φορά κανεὶς ἀντιληφθεῖ ὅτι μέσ' ἀπ' ὄλο του τὸ ἔργο μιλεῖ κάποτε ἡ ψυχὴ του πού τὴ συγκινοῦσε μόνον ἡ ὁμορφιά, κάθε δυνατὴ ὁμορφιά, γιατί ἦταν σὲ θέσῃ νὰ κατανοήσει καὶ νὰ ἐκτιμῆσει κάθε μορφή τοῦ ὠραίου, ἡ ψυχὴ του πού λαχταροῦσε ἕνα γαλήνιο περιβάλλον μέσα στοῦ ὁποῖο θὰ μπορούσε ν' ἀπολαμβάνει ἀνενόχλητα τὶς αἰσθητικὰς ἡδονάς, κι' ἄλλοτε ὁ νοῦς του πού ἤθελε νὰ τὸν μετατρέψει, ἐνάντια στὴ φύση τοῦ, καὶ γι' αὐτὸ καὶ δὲν τὸ κατάρθωσε, σὲ ἀγωνιστὴ, σὲ πρωτοπόρο κοινωνικῶν μεταρρυθμίσεων, πιστεύω πὼς ἔχει εἰσδύσει σὲ ὄλο τὸ νόημα τῆς παραγωγῆς του.

Ὁ Χατζόπουλος ἦταν ἕνας ἄνθρωπος ἐξαιρετικὰ ξελεπτυσμένος, ἐξαιρετικὰ πολιτισμένος, μιὰ φύση ὄνειροπόλου· δὲν εἶχε καὶ πολὺ ἔντονη δημιουργικὴ δύναμη. Τὸ κλίμα του ἦταν μιὰ διάθεση ἀναπόλησης φανταστικῶν χαμένων θησαυρῶν κι' ἀδερφῶν, καὶ νοσταλγίας νὰ ἐπανεύρει τὴν ἀγνωστὴ ἀδερφή πού ἔφυγε μέσα στὴν ὁμίχλη. Κάποτε θέλησε νὰ διακόψει τὴν παθητικὴ ἀναμονή, τὸ προσωπικὸ του τραγούδι τῆς ἀναμονῆς αὐτῆς, νὰ παλαίψει, καὶ νὰ παλαίψει ὄχι μόνον γιὰ τὸν ἑαυτὸ του μὰ καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους, νὰ παλαίψει γιὰ ἀμεσες κατακτήσεις πραγματικῶν ἀγαθῶν γιὰ τὰ ὁποῖα στοῦ βάθος ἀδιαφοροῦσε· ἴσως κάπως ἀσυνείδητά του ὁ κυριώτερος σκοπὸς γι' αὐτὸν τῆς κοινωνικῆς μεταρρυθμίσεως νὰ ἦταν ὄλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ ἐξελιχθοῦν τόσο ὥστε νὰ μποροῦν ὄλοι νὰ χαροῦν τὰ μυνήματα τῆς Τέχνης. Ἡ

πρόθεσή του ἦταν ἀριστη κ' εὐγενέστατη, ἀλλά, τὸ ἐπαναλαμβάνω δὲν μπορεῖ κανεὶς ἀτιμώρητα νὰ παρακούει στοῦ βαθύτερο ἔγώ του. Ἡ συμβολὴ του στὸν κοινωνικὸ ἀγῶνα ὑπῆρξε περίπου μηδαμινὴ καὶ σύγχρονα γιὰ πολλὰ χρόνια, τὰ καλύτερα χρόνια τῆς ὠριμότητάς του, δὲν ἀνέπτυξε τίς ἀληθινότερες δυνατότητές του. Ὅταν ἀργὰ γύρισε στὸν βαθύτερο ἑαυτὸ του καὶ ἔγραψε τὸ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸ καὶ κατὰ συνέπεια τὸ ἀνώτερο ἔργο του, τὸ *Φθινόπωρο*, δὲν εἶχε ὁλοκληρωθεῖ. Τὸ *Φθινόπωρο* εἶναι ἕνα ἔργο σημαντικώτατο προπάντων γιὰ τὴν ἐποχὴ του γιατί προσκομίζει ἕναν ἐντελῶς καινούριο τόνο στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ἕνα ἔργο πού ἐπηρέασε καὶ ἔδωσε ἐντονώτατη ὄθηση στὴν ἀνάταση τῆς διηγηματογραφίας, ἕνα ἔργο πού ἀκόμα σήμερα μαγνητίζει καὶ θέλγει γιατί εἶναι ὄλο γεμᾶτο ἀπὸ ποίηση, γιατί προβάλλει δυσκολοδιάκριτες λεπτότατες ἀποχρώσεις τῶν ἀνθρωπίνων συναισθημάτων, ἀλλὰ πού συνολικὰ δὲν ἱκανοποιεῖ ἀπόλυτα. Τὸ *Φθινόπωρο* εἶναι πολὺ περισσότερο μιὰ ἐξαισία προσπάθεια παρά μιὰ ἐπιτυχία.

Καὶ στοῦ κριτικὸ του ἔργο εἶναι πολὺ φανερός ὁ διχασμὸς τοῦ Ἔγώ του. Δὲν καλλιέργησε ποτὲ συστηματικὰ τὴν κριτικὴ. Τὴν κυριώτερη ἔκφραση τοῦ ἑαυτοῦ του τὴ γύρευε μέσ' ἀπὸ τὸ διήγημα, τὸ μυθιστόρημα, τὴν ποίηση, καὶ μέσ' ἀπὸ τὰ κοινωνιολογικά του ἄρθρα. Ἡ κριτικὴ ὑπῆρξε γι' αὐτὸν ἕνα πάρεργο. Ἐντούτοις ἂν καὶ δημοσίευε κριτικὰς μόνον σποραδικὰ τὰ κριτικά του ἄρθρα εἶναι ἀρκετά, καὶ θὰ μπορούσαν ἂν συγκεντρώνονταν ν' ἀποτελέσουν ἕναν ἢ καὶ δύο τόμους πού ἀξίζει καὶ πρέπει νὰ ἐκδοθοῦν. Καὶ οἱ κριτικὰς του συντελοῦν πολὺ στὴν πλέρια κατανόηση τῆς ἀτομικότητάς του. Μάταια ἀναζητεῖ κανένας μέσα σ' αὐτὰς μιὰ κυρίαρχη κεντρικὴ γραμμὴ. Ἄλλοτε προβάλλει στοῦ πρῶτο ἐπίπεδο ὁ Χατζόπουλος ὁ ὁλοκληρωτικὰ ἀφοσιωμένος στὴν Τέχνη, ὁ Χατζόπουλος πού πιστεύει ὅτι ἡ ὑπέρτατη δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι τὸ ὠραίο, ὁ Χατζόπουλος πού κατανοεῖ καὶ ξέρει ν' ἀναλύει ὄλους τοὺς παράγοντες τῶν ὁμορφιῶν, ὁ Χατζόπουλος μετὴν ἀκονισμένη καλαισθησία πού διακρίνει κι' ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως ποιά εἶναι τὰ παρείσαχτα στοιχεῖα πού ἐμποδίζουν ἕνα καλλιτέχνημα νὰ εἶναι ἄρτιο, κι' ἄλλοτε πάλι ὁ Χατζόπουλος πού θέλει νὰ πιστεύει ὅτι τὸ καλλιτεχνικὸ ἔργο πρέπει νὰ ἐξυπηρετεῖ τὴν πάλῃ γιὰ τὴν ἀνοδο τῶν ὁμάδων, ὁ Χατζόπουλος πού ἐκτιμᾷ τὸ καλλιτέχνημα σύμφωνα με τὴ συμβολὴ του στὸν κοινωνικὸ ἀγῶνα. Μάταια ἀναζητᾷ κανένας ἐπίσης μιὰ ὁλοκληρωμένη μελέτη του

για ένα συγγραφέα μας. 'Ακόμα και τὸ ἔργο τοῦ Παλαμᾶ στὴν ἐξέταση τοῦ ὁποίου ἀφιέρωσε τὸ μακρύτερο ἄρθρο ποὺ ἔγραψε δὲν τὸ ἀναλύει ἐξαντλητικά, δὲν τὸ θεωρεῖ ἀπ' ὄλες τὶς πλευρὲς καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ ἔκφράζει μόνον μερικὲς δευδερκέστατες παρατηρήσεις γιὰ τὰ ἀντιπονητικὰ στοιχεῖα μέσα στὸ παλαμικὸ ἔργο, γιὰ τὴν ἀπόσταση ποὺ χωρίζει τὸν Παλαμᾶ ἡρωα-ἀγωνιστὴ τῆς γλωσσικῆς ἀπολύτρωσης ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ ποιητὴ γιὰ τὴν ὀλέθρια ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ παλαμικὴ κριτικὴ ἢ ὁποῖα πάρα πολὺ εὐκόλα ἐπαινοῦσε.

Τὰ κριτικὰ ἄρθρα τοῦ Χατζόπουλου περιστρέφονται σχεδὸν ὅλα γύρω ἀπὸ ἓνα μόνο βιβλίο, γύρω ἀπὸ ἓνα μόνο θεατρικὸ ἔργο. Δὲν παρουσιάζουν ποτὲ μιὰ σύνθεση. Οἱ λεπτομερειακὲς τους ὁμῶς παρατηρήσεις γιὰ τὶς ἀρετὲς καὶ τὰ ἐλαττώματα τῶν ἔργων ποὺ ἐξετάζουν εἶναι πάντα ὀρθότατες καὶ λεπτότατες, μᾶς ἀποκαλύπτουν πάντα ὅτι ὑπαγορεύθηκαν ἀπὸ μιὰ ψυχὴ καὶ μιὰ διάνοια βαθύτατα μυημένες στὸ νόημα τῆς Τέχνης, προικισμένες μὲ μιὰ ἐξαιρετικὴ διαίσθηση τοῦ ὥραίου, καὶ σπάνια καλλιεργημένες. Οἱ λεπτομερειακὲς παρατηρήσεις στίς κριτικὲς τοῦ Χατζόπουλου ἀκονίζουν ἀκόμα καὶ σήμερα τὸ πνεῦμα μας, μᾶς καθοδηγοῦν στὴν ὀρθὴ κατεύθυνση.

Βέβαια ὑπάρχουν καὶ σημεῖα ποὺ προκαλοῦν μέσα μας μιὰ διαφωνία. Ὁ Χατζόπουλος ὑποτίμησε τὸν Παπαδιαμάντη, διέκρινε περισσότερο τὶς ἀδυναμίες του παρά τὴν ποίηση ποὺ δονίζει ὅλο του τὸ ἔργο, καὶ θεώρησε ὑπερβολικὰ σημαντικὴ τὴ συμβολὴ τοῦ Κρυστάλλη. Ἴσως μόνο γιὰ τὸν Καμπύση ἐξέφρασε μιὰ γνώμη ὀριστική. Μὰ, τὸ ἐπαναλαμβάνω, δὲν εἶναι τὸ σύνολο τῆς κριτικῆς τοῦ Χατζόπουλου ποὺ ἱκανοποιεῖ, εἶναι οἱ λεπτομέρειες. Αὐτὲς φανερώνουν τὴν καλλιτεχνικὴ του εὐαισθησία, τὴ μοναδικὴ του μόρφωση, αὐτὲς μᾶς ἀποκαλύπτουν ἀπόψεις ποὺ ἴσως νὰ μὴ τις εἶχαμε ἀκόμα σκεφθεῖ, αὐτὲς μᾶς θέλγουν. Μᾶς θέλγουν τόσο περισσότερο ποὺ εἶναι πάντα ἄρτια διατυπωμένες. Ὁ Χατζόπουλος ὑπόταξε πρῶτος ἀπ' ὅλους,

ὅσο κανένας ἄλλος, τὴν ἀπλαστὴ ἀκόμα γλώσσα, στὴ θέλησή του: ποτὲ δὲν τῆς ἐπέτρεψε νὰ διαφύγει ἔστω κ' ἐλάχιστα ἀπὸ τὴ βούλησή του, νὰ μὴ ἐκφράσει ἔστω καὶ μὲ μιὰ ἀπόχρωση ἄλλη ἐκεῖνο ποὺ σκόπευε αὐτὸς νὰ διατυπώσει. Δὲν ἀντιτάχθηκε μόνον θεωρητικά, σὲ ἄπειρες κριτικὲς του στὴ «χυδαιότητα» τῆς ψυχαρικῆς γλώσσας. Ἄπέδειξε ὅτι ἦταν ἐντελῶς δυνατὸ ἢ δημοτικὴ νὰ ἀπαλλαγθεῖ ἀπὸ κάθε τόνο καθημερινότητος καὶ πρόστυχης οἰκειότητος καὶ ἐπίσης ὅτι ἡ δημοτικὴ ἦταν σὲ θέση ἀρκεῖ κανένας νὰ τὴν ἐπεξεργασθεῖ νὰ δώσῃ μορφή καὶ στὰ πιὸ ξελεπτυσμένα νοήματα. Ὁ Χατζόπουλος κι' ὅταν ἀκόμα κατακρίνει δριμύτατα διατηρεῖ πάντα στὴν ἔκφρασή του μιὰ ἐξαισία εὐγένεια. Εἶναι ἐξουσιαστὴς καὶ μάγος τοῦ λόγου.

Ξεφυλλίζοντας τὰ περιοδικὰ γιὰ ν' ἀνακαλύψω ὅλα τὰ ἄρθρα τοῦ μοῦ ἔτυχε νὰ συναντήσω κριτικὲς ποὺ εἶχαν γιὰ ὑπογραφή ἓνα ψευδώνυμο. Διερωτήθηκα: «Μήπως εἶναι ὁ Χατζόπουλος». Ἀμέσως ἀπὸ τὴν πρώτη παράγραφο μιὰ ἄτυχη ἔκφραση, μιὰ ἀζύγιαστη ἢ χονδρὴ λέξη, μιὰ φράση χωρὶς μουσικότητα, μὲ εἶχαν πείσει ὅτι μιὰ ἄλλη πέννα εἶχε χαράξει τὶς γραμμὲς αὐτὲς. Τὸ ὕφος τοῦ Χατζόπουλου εἶναι ἀσύγκριτο.

Ξαναβυθίσθηκα μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ Χατζόπουλου. Ἴσως οὐσιαστικὰ νὰ μὴν πλούτισα σημαντικὰ τὸ πνεῦμα μου γιὰ τὸ ἔργο του ἔμεινε κατώτερο ἀπὸ τὶς δυνατότητές του, μὰ αἰσθάνθηκα μιὰ πολὺ ἔντονη ἀνάταση. Ἐπικοινωνήσα μ' ἓναν ἄνθρωπο ζωντανό, μ' ἓναν ἄνθρωπο ἀνήσυχο, μ' ἓναν ἄνθρωπο ποὺ θυσιάσε ὅ,τι πιὸ πολύτιμο ἔχει, τὴ φωνὴ τοῦ βαθύτερου ἐγώ του, γιὰ τὴ πίστη ὅτι ἔπρεπε ν' ἀφοσιωθεῖ σ' ἓναν ἀγῶνα γιὰ τὴν εὐδαιμονία τῶν πολλῶν ἀνθρώπων, μ' ἓναν ἄνθρωπο ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἡ ποίηση ἀναβλύζει αὐθόρμητα σὲ κάθε ἐκδήλωσή του, μ' ἓναν ἄνθρωπο ποὺ τὸν χαρακτηρίζει ἡ εὐγένεια, μ' ἓναν ἄνθρωπο ξελεπτυσμένο ἴσα μὲ τὰ μύχια τοῦ Εἶναι του, μ' ἓναν ἄνθρωπο πολιτισμένο, μ' ἓναν ΑΝΘΡΩΠΟ.

ΑΛΚΗΣ ΘΡΥΛΟΣ

Ἴσως ἅμα φύγω κι ἐγὼ ἀπὸ τὸ βουρκο [τὴν Ἑλλάδα] νὰ μοῦ ξανανάψῃ κάποιον ἐνδιαφέρον.

Κ. Χατζόπουλος